
<https://doi.org/10.15407/fd2022.03.083>
УДК 17:159.942

Сергій ЙОСИПЕНКО, доктор філософських наук,
старший науковий співробітник, заступник директора з наукової роботи,
завідувач відділу історії філософії України,
Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України,
01001, Київ, Трьохсвятительська 4
serhii.yosypenko@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0001-5928-6638>

ДОВГЕ ХХ СТОЛІТТЯ?

Стаття окреслює історичні й інтелектуальні засади, на яких після Другої світової війни будувалася європейська політична система; ця система мала на меті унеможливити будь-яку війну в Європі, однак виявилася нездатною запобігти російсько-українській війні. У статті показано, що ця система будувалася не лише з огляду на травму Першої і Другої світових воєн, а й відповідно до ліберальної настанови щодо війни, яку М. Ватер назвав «війна проти «війни»»; водночас у так зрозумілій настанові йдеться не про реальні війни, а про уявну «війну всіх проти всіх». На основі аналізу засад і результатів дослідницького проекту «Війна та суспільство» під керівництвом Ж. Башлера автор окреслює принципи ліберальної Realpolitik як реалізації згаданої настанови у царині воєн: вона полягає у їх раціоналізації як на рівні цілей, так і на рівні засобів ведення війни; така раціоналізація зрештою робить війну нерациональною та неприйнятною. З погляду такої Realpolitik, війна є лише надзвичайним засобом політики, а російсько-українська війна — лише ексцесом насильства, тоді як на думку автора, вона є неминучим наслідком ірраціонального та насильницького російсько-українського екстраполітичного конфлікту, ставкою якого є саме існування України. Однією з причин нездатності європейської політичної системи запобігти російсько-українській війні автор вважає переконання, що разом із закінченням холодної війни закінчилося і «століття воєн» у Європі, і що економічна та культурна інтеграція посткомуністичних країн у європейський простір унеможливило подібні конфлікти. Автор звертається до опису самодостатньої логіки воєн ХХ ст., запропонованого у книзі Р. Арона «Війна за війною», і пропонує розглядати російсько-українську війну як їх продовження; у запропонованій Р. Ароном перспективі, згадане «століття воєн» можна вважати «довгим ХХ століттям», що триває і досі.

Ключові слова: війна, політика, модерна політична філософія, екстраполітичний конфлікт, російсько-українська війна, «століття воєн».

У своєму прямому значенні слово «війна» відсилає до єдиного, чітко окресленого феномену, проте його розуміння помітно змінюється упродовж історії разом зі зміною ставлення до війни як такої. Такі зміни ставлення

Цитування: Йосипенко, С. (2022). Довге ХХ століття? *Філософська думка*, 3, 83—97. <https://doi.org/10.15407/fd2022.03.083>

зумовлені досвідом воєн, який є не лише безпосередньою реакцією на втрати чи здобутки тієї чи іншої війни, а й результатом осмислення феномену війни у загальному контексті розуміння життя людей разом у його історичному, політичному та етичному аспектах. Ця стаття має на меті, по-перше, окреслити розуміння війни, невіддільне від модерної політичної філософії — те, у межах котрого, на мою думку, європейці осмислюють свій досвід воєн, і, по-друге, простежити, як це розуміння війни, разом зі згаданим досвідом, визначає межі та можливості європейської політики стосовно сьогоденної російсько-української війни, котра всупереч очікуванням виявилася продовженням ланцюга воєн «довгого ХХ століття».

Війна і війни

У нашому загальному вжитку домінантною конотацією слова «війна» (без уточнень) незмінно залишається Друга світова — місце пам'яті, значною мірою успадковане нами від радянського минулого. З огляду на жакливі злочини проти людськості, а також неймовірні втрати й руйнування, які набули характеру травми у нашій колективній та родинній пам'яті¹, ДСВ стала моделлю Війни (з великої літери): етичної та, водночас, філософсько-історичної категорії, стрижневого елемента своєрідної маніхейської картини світу, де Війна, як абсолютне зло, протистоїть миру, який на відміну від Війни не має чітких обрисів і асоціацій та фігурує тут радше як відсутність Війни. Таке твердження справедливе також і щодо Європи² в цілому (з урахуванням того, що для багатьох європейців ідеться і про Першу світову, а також, що Перша та Друга світові можуть посідати досить різні місця в історичній пам'яті різних європейських країн): сам проект об'єднаної Європи виростає з переконання, що ДСВ має залишитися останньою війною в Європі.

З огляду на згадану асиметричність картини світу, позиціонування Війни як абсолютного зла не обернулося тріумфом пацифізму, що можна простежити на прикладі двох логік. Першу можна назвати «логікою запобігання Війні»: в умовах біполярного світу, який утворився після ДСВ, бажання запобігти Війні стимулювало розвиток збройних засобів стримування, які зробили апокаліптичні очікування від (Третьої світової) Війни цілком реалістичними, а саму її можливість — цілком реальною. Саме ця парадоксальна логіка працює у випадку відомого радянського, а сьогодні й російського

¹ Щодо відмінностей пам'яті про травму ДСВ у Європі й (пост)радянському світі, дозволю собі відіслати читача до тексту мого виступу на круглому столі «Філософської думки», присвяченого темі насильства [Єрмоленко, В'євйорка, 2019: сс. 65—67].

² Ми зазвичай ототожнюємо Захід та Європу, зокрема кажучи про «європейські цінності» найчастіше маємо на увазі цінності західні. У цій статті йдеться саме про Європу в географічному (континентальному) та культурному розумінні, яке набуло остаточного політичного оформлення після виходу Великобританії з Європейського Союзу, а отже й чіткого поділу Заходу на Європу та англосаксонський світ. Водночас варто зазначити, що все сказане далі про Європу в такому розумінні, здебільшого стосується «старої Європи», тобто європейського Заходу.

ідеологічного гасла «лишь бы не было войны». Задля того, щоб запобігти Війні, цілком можна вдатися до війни чи, як це тепер називають на росії, «спецоперації» (точно таким самим було і виправдання радянської інтервенції в Афганістан у 1980-х роках).

Відтак перша логіка робить можливою другу: вибудовування картини світу довкола (можливості) Війни позбавляє збройні конфлікти меншого масштабу (або війни з маленької літери) апокаліптичної конотації абсолютного зла, в певному сенсі нормалізуючи їх. Незважаючи навіть на те, що визначення «менший масштаб» є досить умовним, оскільки бойові дії локального характеру можуть мати не лише локальні, а й глобальні наслідки, як у випадку нафтових криз, викликаних війнами на Близькому Сході, чи продовольчої й енергетичної криз, викликаних війною в Україні. Локальний конфлікт може набувати глобального значення також тоді, коли ставить під сумнів чи, тим більше, відверто нехтує засадами світового порядку, зокрема у випадку тотальної війни проти цілої країни чи народу. Такий глобальний ефект не означає, що йдеться про Війну, позаяк цю назву закріплено за Третьою світовою в розумінні тотальної війни проти людства в цілому. «Не означає», звичайно, для усього світу, бо для тієї країни чи народу, котрі стали об'єктом тотальної війни, йдеться саме про Війну.

Дію цієї логіки добре видно на прикладі України. У світі, а також значною мірою і в самій Україні, російсько-українська війна, що розпочалася у 2014 році, сприймалась як локальний збройний конфлікт; навіть якщо його і називали «війною», це була «війна на Сході України». Чергова фаза російсько-української війни, що розпочалась 24 лютого 2022 року, з огляду на неприхований і масштабний характер збройного нападу, який з першого дня мав вигляд тотальної війни проти України, одразу була сприйнята як Війна, котру нам важко мислити інакше, як за аналогією з ДСВ, зокрема порівнюючи нападників та окупантів з Гітлером, нацистами тощо.

Саме ця фаза російсько-української війни стала шоком для тих європейських держав, які з другої половини ХХ ст. докладають реальних зусиль, щоб виключити не лише Війну, а й будь-яку війну всередині Європи. Відповідно до описаної вище логіки, ці зусилля зовсім не означали тріумфу пацифізму: європейські держави скорочують, але зберігають свої армії, їхній оборонно-промисловий комплекс продовжує розробляти й виробляти зброю, ті з них, які свого часу були колоніальними імперіями, після ДСВ ведуть війни поза межами Європи. Водночас відбувається історичне примирення Франції та Німеччини — колишніх двох головних антагоністів на Європейському континенті, кульмінацією якого стала низка публічних виступів у Німеччині тодішнього президента Франції та водночас обличчя французького Руху опору часів ДСВ генерала де Голя під час офіційного візиту 1962 року. Це примирення тільки посилює переконання, що після ДСВ європейські держави більше ніколи не будуть воювати одна проти одної, а отже й не мають потреби накопичувати збройні ресурси для війни на європейському театрі воєнних

дій; кілька десятиліть такі ресурси все ж були потрібні для протистояння спільному ворогові — комуністичному блоку в Східній Європі, проте участь у системі колективної безпеки НАТО давала змогу їх мінімізувати³. Розпад комуністичного блоку, а згодом і СРСР був сприйнятий як поразка комунізму в холодній війні⁴ й породив надії, що постсоціалістичні та пострадянські країни природним чином інтегруються у спільний європейський простір, а це, зі свого боку, остаточно унеможливить будь-яку війну в ньому. Дедалі більша економічна і культурна кооперація з пострадянською росією потужно підживлювала ці надії, створюючи ілюзію історичного примирення колишніх противників у холодній війні й фактичної інтеграції росії у згаданий простір, нехай і на особливих правах. Збройні конфлікти, що спалахнули на території колишньої Югославії та на пострадянському просторі, виглядали у цій перспективі як ефекти розпаду колоніальних імперій чи наднаціональних політичних утворень, що трималися купи не завдяки вільній волі народів, а завдяки авторитарній чи тоталітарній владі. Зрештою, вони сприймалися як локальні збройні конфлікти, що їх можна так чи інакше врегулювати засобами, наявними у міжнародних безпекових структурах — як у випадку тих, що відбувались на території колишньої Югославії. В таке бачення речей вдалось вписати навіть російсько-грузинську війну 2008 року, яка сьогодні виглядає як перший симптом нової російської політики, що призвела, зрештою, до російсько-української війни. Однак завдяки успішному опору українців остання пішла за зовсім іншим сценарієм, спростувавши низку міфів та ілюзій, що на них трималось описане бачення речей: від ілюзії примирення пострадянської росії із Заходом та її інтеграції у світовий та європейський цивілізований порядок до міфу про Україну як про failed state. До того ж, під запитанням опинився сам європейський політичний порядок, а разом із ним — і розуміння війни та політики, на яке він спирався.

«Війна всіх проти всіх» vs політика

Прагнення європейців виключити будь-яку війну в Європі було зумовлене не лише травмою Першої і Другої світових воєн. Не меншою мірою це прагнення (а також засоби його реалізації) визначене довготривалим впливом ліберальної ідеї та, зрештою, її тріумфом як у межах окремих європейських країн, так і в конструкції загальноєвропейських інституцій. На думку Мігеля Ватера, унеможливлення війни є засадничою настановою лібералізму як такого: «з моменту самого свого виникнення лібералізм замислювався як війна

---

³ Варто зауважити, що однією з умов реалізації курсу європейських країн на унеможливлення війни в Європі було перетворення США на наріжний камінь цієї системи колективної безпеки — як у політичному, так і у військовому розумінні; водночас європейські країни завжди розглядали цей курс як альтернативу політиці США.

⁴ За аналогією з поразкою нацизму в ДСВ, однак ця аналогія була хибною: ДСВ закінчилося перемогою над нацизмом, а холодна війна, як виявилось, — лише перемир'ям з «імперією зла», роль котрої після розпаду СРСР перебрала на себе росія.

проти “війни”, яка вважалась однією з найбільших загроз для громадянського суспільства, найважливішою метою якого було забезпечити автономію індивідів і, як наслідок, розвиток “цивілізованого світу” та “культури”» [Vatter, 2002: p. 101]⁵. Витоки такої настанови він вбачає у «фундаментальному припущенні лібералізму, що його вперше виразив Гобс, а потім підхопила просвітницька традиція», згідно з яким «заснування громадянського суспільства полягає у переході від природного стану, який насамперед є станом потенційної війни, до культурного стану, тобто передусім стану миру, де відбувається вільний та раціональний розвиток людськості» [Vatter, 2002: p. 105]. Ліберальній настанові стосовно війни Ватер протиставляє формулу «політика як війна», яка, на його думку, є центральною для таких опонентів лібералізму, як Карл Шміт і Мішель Фуко, чию думку він аналізує далі у статті. Антитезу лібералізму та його опонентів він описує так: «лібералізм прагне звести політику до права. Формула “політика як війна” спрямована на протистояння юридифікації політики. Вона насправді є обертанням знаменитого вислову Клаузевіца, згідно з яким “війна є продовженням політики іншими засобами”» [Vater, 2002: p. 102].

На мою думку, формула «політика як війна» добре передає настанову щодо війни та політики, протилежну ліберальній, водночас позиціонування її як обертання вислову Клаузевіца сигналізує про значно складнішу картину суперечностей та протилежностей. Передусім варто зауважити, що проста, на перший погляд, перестановка слів помітно змінює розуміння слова «війна». У формулі Клаузевіца «війна є продовженням політики іншими засобами» війна є лише засобом — мистецтвом чи технікою, *raison d'être* якої лежить поза нею самою. Натомість в оберненому вислові — «політика є продовженням війни іншими засобами» — війна набуває метафізичного виміру, перетворюється на фундаментальну і самодостатню категорію політичної філософії. У строгому розумінні, формулу Клаузевіца аж ніяк не можна вважати вираженням ліберальної настанови щодо війни та політики, оскільки вона виходить із сумісності та взаємодоповняльності політики та війни, тоді як ліберальна настанова у тому вигляді, в якому її окреслює сам Ватер, вважає їх взаємовиключними: політика (а стан громадянського суспільства є передусім політичним станом) покликана зробити війну непотрібною. Водночас вона містить спільне з ліберальною настановою припущення, згідно з яким війна є акцидентальним станом людства — люди можуть воювати, а можуть і не воювати, натомість у протилежній формулі всі прояви людського є війною.

Настанова, протилежна ліберальній — та, що перетворює «війну» на фундаментальну і самодостатню категорію політичної філософії, точно так само, як і артикульована Ватером ліберальна настанова, відштовхується від

⁵ Стаття опублікована у перекладі французькою, англomовний оригінал розміщений на сайті часопису: <https://www.multitudes.net/Politics-as-war-a-formula-for/>.

протиставлення громадянського та природного станів у розумінні Гобса. На підставі такого протиставлення опоненти лібералізму роблять своє фундаментальне припущення, згідно з яким війна є непозбутнім елементом людської природи і/чи історії, провідним чинником людської поведінки як у природному, так і в політичному чи культурному стані людськості. Однак про яку «війну» у межах згаданого протиставлення йдеться у самого Гобса? У параграфі XIII «Левіафана» він твердить, що «коли люди живуть без загальної влади, яка б усіх тримала у страху, вони перебувають у становищі, яке називається війною, і це війна всіх проти всіх» [Гоббс, 2000: с. 153]. Моделлю цієї «війни всіх проти всіх» вочевидь є громадянська війна, котра була контекстом написання «Левіафана», а також релігійні війни, які у багатьох країнах тодішньої Європи набули вигляду громадянських. Саме відповідно до цієї моделі Гобс уявляє собі природний стан, який йому відверто не подобається⁶, а джерело неприємностей цього стану вбачає у природі людини, «де ми знаходимо три головні причини для сутички [quarrel]: по-перше, суперництво; по-друге, невпевненість; по-третє, прагнення слави. Перша причина змушує людей нападати одне на одного задля наживи, друга — заради безпеки, третя — задля репутації. За наявності першої причини люди використовують насильство, аби стати господарями над іншими людьми, їхніми дружинами, дітьми та худобою; за наявності другої — щоб захистити себе; за наявності третьої — через такі дрібниці, як слово, усмішка, інакша думка та будь-який інший вияв недооцінки...» [Гоббс, 2000: сс. 152—153]. Перехід до громадянського стану полягає у відмові від використання насильства як засобу здобуття наживи, безпеки та репутації. З цим згодні й інші батьки-засновники, зокрема такий категоричний критик Гобса, як Русо, для якого перехід від природного до громадянського стану є моментом, «коли право прийшло на зміну насильству» [Русо, 2018b: с. 164]. Потреба у наживі, безпеці та репутації в індивідів, звичайно, не зникає й у громадянському стані, проте право дає їм інші, цивілізовані, тобто ненасильницькі засоби їх здобуття. Відтак війна лібералізму проти «війни» є передусім війною проти «війни всіх проти всіх», а отже, проти використання насильства як засобу реалізації своїх індивідуальних та партикулярних інтересів.

«Війну всіх проти всіх» Гобса можна було б ототожнювати з громадянською війною, проте для такого ототожнення є одна перешкода: громадянська війна за визначенням можлива лише у громадянському стані. Відмова громадян від використання насильства як засобу реалізації своїх індивідуальних та партикулярних інтересів забезпечує громадянський мир, водночас громадянський стан пропонує нові приводи для війни, в т.ч. громадянської: остання, наприклад, може бути наслідком повстання проти несправедливої влади. Звідси постає питання, чи не породжує громадянський стан можливість війни у звичному розумінні? До такої думки схиляє версія за-

⁶ Варто згадати лише відомий вислів, згідно з яким життя людини у природному стані було «самотнім, бідним, безпросвітним, тупим і коротким» [Гоббс, 2000: с. 153].

снування громадянського суспільства, висунута Русо, який на противагу Гобсу відверто симпатизує природному станові⁷. У своїй другій «Дискурсії» він критикує Гобса за перенесення у природний стан людини ситуації, у котрій вона може опинитись лише у стані громадянському: «Розмірковуючи над принципами, які він встановив, цей автор мав би сказати, що стан природи є станом, у якому турбота про наше самозбереження найменше шкодить самозбереженню іншого, що, внаслідок цього, цей стан найбільш прирочаний миру і найбільш відповідний людському роду. Він каже якраз протилежне, довільно увівши в турботу про збереження первісної людини потребу задоволення множини пристрастей, які є витвором суспільства» [Русо, 2018b: сс. 183—184].

Так чи інакше, спонтанне насильство людини у природному стані, чи то у версії Гобса чи то у версії Русо, помітно відрізняється від цілеспрямованого й систематичного насильства, яким є війна у звичному розумінні цього слова. Проте настанова на уникнення уявної «війни всіх проти всіх», тобто відмова від застосування у політичному житті спонтанного насильства і, в кінцевому підсумку, насильства взагалі, відіграє нормативну роль у оцінці воєн загалом. Зокрема, хоча у своєму суто технічному чи «мистецькому» вимірі громадянська війна може виглядати точно так само, як і війни між державами⁸, за своїм політичним характером вона все-таки принципово відрізняється від останніх, оскільки є не продовженням, а поразкою політики. Це важливо для розуміння ліберальної настанови щодо таких воєн, бо якщо механічно поширювати ліберальну настанову на уникнення «війни всіх проти всіх» на війни взагалі, вона буде виглядати наївним моралізаторством, а якщо вважати, що настанова щодо уникнення «війни всіх проти всіх» ніяк не впливає на ставлення до війни взагалі, вона виглядатиме цинічним лицемірством.

Війна й екстраполітичний конфлікт

Питання ліберальної настанови щодо воєн у звичному розумінні цього слова переміщує нас у контекст реальної історії людства, у якому війни справді постають як «витвір суспільства», який еволюціонує разом з останнім і навіть може виступати рушієм його еволюції. Відтак значення цієї настанови залежить від відповіді на запитання, чи можемо ми мислити людську історію без війни, а отже, зрештою, чи здатен прогрес людства покінчити з війнами так

⁷ Вже в перебігу дискусії з приводу його першої «Дискурсії» він твердить (у спеціальній примітці «для філософів»), що «Навіть якщо людина є природно доброю, а я дотримуюсь саме такого переконання і маю щастя відчувати це [...] порочність устрою сама зробить усе те зло, яке могла би зробити порочність природи, а погані упередження відіграють роль поганих схильностей» [Русо, 2018a: с. 117].

⁸ І навіть випереджати їх, як, наприклад, Громадянська війна в США, що за рівнем мобілізації населення, використання ресурсів і технічних новацій стала першою війною сучасного типу перед ПСВ.

само, як перехід до громадянського стану — з «війною всіх проти всіх». У межах дослідницького проекту під назвою «Війна та суспільство», який реалізовувався у 2013-2016 рр. під керівництвом французького соціолога Жана Башлера, це запитання було сформульоване таким чином: «чи є війна центральним феноменом людської історії?». Результатом проекту стала серія колективних монографій під назвою «Війна і людина» видавництва «Hermann», у яких автори розглядають найрізноманітніші аспекти війни, продовжуючи традицію полемології — дисципліни, започаткованої французьким соціологом Гастоном Бутулем (1896—1980) після ДСВ. Як і полемологія Бутуля, проект передбачає дослідження війни як соціального факту — в дусі Дюркгаймової соціологічної настанови⁹. У вступному розділі завершальної книги серії — «Війна та історія» — Башлер так відповідає на зазначене запитання: «гіпотеза про центральність війни в людському насправді вимагає верифікації у кожному з вимірів — культурному, соціальному та історичному. Проте, зовсім не будучи верифікованою, вона виявляється відкинутою із самого початку. Війна не міститься в людській природі на відміну від агресивності та здатності до насильства. Її так само не можна вважати універсальним чи інваріантним проявом людського стану, оскільки вона має дату народження, десять або дванадцять тисяч років тому, і може мати дату смерті, якщо людство повинно політично об'єднатися у масштабі всієї планети» [Baechler, 2019: p. 7]. Відтак він робить висновок: «... якщо війна повинна бути центральною, вона може бути такою в інтервалі між двома датами» [Baechler, 2019: p. 8].

Цей висновок стає зрозумілим у контексті суто політичного визначення війни, яке використовує Башлер: «насильницький конфлікт між політіями щодо трансполітії» [Baechler, 2014: p. 14]. Башлер так уточнює елементи цього визначення: «“Політія” означає ціле, частини якого можуть розв'язувати їхні конфлікти та досягати миру за допомоги справедливості [justice], зрозумілої, слідом за Аристотелем, як закон, право та безсторонність [équité]. “Трансполітія” є зовнішнім політії простором, у якому зустрічаються щонайменше дві політії, між якими, за браком засобів та процедур досягнення миру шляхом правосуддя [justice], будь-який конфлікт може стати насильницьким, а насильство — сягнути крайності смертельної боротьби» [Baechler, 2016: p. 260]. Відтак для Башлера «є очевидним, що коли трансполітія виявиться об'єднаною в політію, війна зникне з поля можливостей, оскільки вона є вибухом насильства між, щонайменше, двома політіями» [Baechler, 2019: p. 9]. Умова, на яку вказує Башлер, була виконана з утворенням Європейського Союзу, який окреслив політичний простір, де політії — європейські держави —

⁹ Жан-Венсан Олендр, один зі співавторів Башлера у згаданому проекті, так окреслює цей підхід: «... важко заперечувати, що війна є одним з головних фактів історії суспільств. Жодна царина людської діяльності вочевидь не є їй чужою. Війна може, таким чином, розглядатися як “тотальний соціальний факт”. Цей вираз був вигартований Марселем Мосом з метою визначити окремі соціальні феномени — такі як дар чи суїцид, “у яких виражаються одночасно та одразу всі інституції”» [Holeindre, 2014: p. 5].

можуть розв'язувати свої суперечки у мирний спосіб, апелюючи до права, справедливості й перетворюючись у такий спосіб на єдину політію. Попри всю ту критику, яка лунає на адресу Європейського Союзу як ззовні, так і зсередини, його цілком можна вважати чи не найбільш вдалим політичним експериментом людства у цій площині. Проте досить небезпечним було б припущення, що політичні, економічні та інтелектуальні процеси, які призвели до створення Європейського Союзу, мають універсальний та необхідний характер, а отже, що поширення «західних цінностей» автоматично запустить подібні процеси в усьому світі чи, так само, що активний обмін товарами, людьми, культурними здобутками в географічному просторі Європи автоматично робить країни, які є контрагентами європейських країн у цьому обміні, подібними до них.

Хоча об'єднання всього людства в єдине політичне тіло у ліберальній перспективі виглядає як цілком дієвий рецепт уникнення війни, воно залишається хіба що віддаленою програмою-максимум. Програма-мінімум чи ліберальна *Realpolitik* щодо війни, на мою думку, полягає в раціоналізації війни. Ця теза звучить досить парадоксально у контексті ліберальної настанови на «війну проти «війни»», тим паче, що йдеться зовсім не про раціоналізацію стратегії воєнних дій, а про політичну раціоналізацію війни як явища. Така раціоналізація відбувається на двох рівнях. Першим є раціоналізація цілей війни, тобто її застосування лише як засобу політики й лише там і тоді, де і коли цього засобу не можна уникнути; іншими словами, йдеться про підпорядкування логіки війни політичній логіці, юридичним втіленням якої є система міжнародного права і засади функціонування міжнародних безпекових інституцій. Другий впливає з першого: це раціоналізація застосування насильства, тобто запобігання його застосуванню поза межами власне збройного протистояння, а також мінімізація його застосування у цих межах. Юридичним втіленням раціоналізації на другому рівні є Женевський процес, де перша з конвенцій датована 1864 роком, а останній на сьогодні додатковий протокол до конвенцій — 2005-м.

Тенденція раціоналізації на першому вказаному рівні робить війну нерациональною — всі конфлікти можна врегулювати політичним чином (нехай навіть і не на засадах справедливості та правосуддя), тоді як дедалі більше неприйняття будь-якого насильства¹⁰ робить її неприйнятною взагалі. З іншого боку, раціоналізація має чітко окреслені межі: як зауважує Башлер, «з усіх видів людської діяльності війна є діяльністю, яка для того, щоб досягнути успіху й не програти, вимагає найпродуманішого та найскрупульознішого застосування раціональності [...] Проте оскільки війна задіює насильство, вона може стати каталізатором переходу до ірраціонального» [Baechler, 2016: р. 260]. Так чи інакше, тенденція раціоналізації війни спирається на

¹⁰ Щодо неприйняття насильства у західних суспільствах, ще раз дозволю собі відіслати читача до тексту мого виступу на круглому столі «Філософської думки» [Єрмоленко, В'єйорка, 2019: сс. 62—64].

переконання, що війна є діяльністю, повністю підконтрольною волі людей (щоб зупинити війну, досить лише захотіти цього), а отже, на ігнорування властивої війні логіки, яка не просто не може бути повністю підпорядкована політичній, юридичній чи будь-якій іншій раціональній логіці до кінця, а й прагне вийти з-під контролю людей взагалі. Саме таку логіку війни Реймон Арон окреслює у книзі «Війна за війною», констатує, що «з того моменту, як під липневим сонцем буржуазна Європа вступила в століття воєн¹¹, люди втратили контроль над своєю історією і піддалися суперечливій логіці технік та пристрастей» [Aron, 1951: p. 62].

Динаміка російсько-української війни, котра з гібридної (як ми були схильні визначати її у 2014—2021 роках) переросла у просто війну, що за кількістю задіяних людей і техніки, за запеклістю боїв та тяжкістю їхніх наслідків є першою такою війною в Європі після ДСВ, цілком відповідає згаданій ірраціональній логіці війни. Однак тут варто наголосити, що логіка війни є ірраціональною на обох окреслених вище рівнях. Зведення нинішньої фази російсько-української війни лише до ексцесу насильства у конфлікті, який можна розв'язати політичними засобами, є найпоширенішим, найлегшим для європейців і дуже небезпечним для України баченням. Саме на таке одностороннє бачення спираються усі заклики негайно зупинити насильство будь-якою ціною¹², сісти за стіл переговорів, знайти якесь політичне розв'язання конфлікту тощо. На мою думку, справа не стільки в тому, що російсько-український політичний конфлікт перейшов на стадію ірраціонального насильства, скільки в тому, що цей конфлікт сам собою є екстраполітичним і має ірраціональний та насильницький характер. Згідно з Башлером, «прийнятним визначенням конфлікту буде “мобілізація двома дієвцями засобів один проти одного з метою максимізувати свої власні шанси контролювати один предмет, що його вони одночасно жадають”» [Baechler, 2014: p. 17]. Якщо згаданий предмет є чимось третім щодо самих дієвців і/чи може бути розподілений (чи то відповідно до принципів права і справедливості, чи то навіть відповідно до співвідношення сил між дієвцями), конфлікт зовсім не обов'язково має перейти на стадію насильства, тобто перерости у війну. Однак у випадку російсько-українського конфлікту таким предметом є саме існування України, що не залишило українцям жодного вибору: «крайність смертельної боротьби» із самого початку закладена у цьому конфлікті.

¹¹ Йдеться про початок ПСВ у липні 1914 року. Варто зазначити, що в англійському перекладі цитована книга вийшла під назвою «The Century of Total War». Коли Арон писав її, у нього не було враження, що «століття воєн» вже закінчилось — контекстом написання була холодна війна як безпосереднє продовження ДСВ, котра, своєю чергою, була продовженням ПСВ. Таке враження з'явилося після 1991 року, коли здавалося, що із закінченням холодної війни закінчилось і «століття воєн» чи «коротке ХХ століття». Сьогодні натомість є всі підстави твердити, що «століття воєн» є «довгим ХХ століттям», яке триває і досі, а отже й повернутися до Аронового запитання 1951 року: «як далеко заведе нас ланцюгова реакція насильства?» [Aron, 1951: p. 62].

¹² Особливо цинічні у випадках, коли йдеться про ціну, котру повинні заплатити українці.

Ліберальну настанову щодо війни можна вважати найкращою чи найпривабливішою з усіх можливих, проте варто визнати, що в сьогоденному світі вона залишається лише однією з можливих: у випадку російсько-української війни ми маємо справу з іншою настановою, яка цілком відповідає формулі «політика як війна». Нинішня фаза російсько-української війни зробила явною російську політику щодо України, інших пострадянських та (східно)європейських країн і, вочевидь, всього західного світу: вона побудована на схемі «друг — ворог», концептуалізованій Карлом Шмітом. Ця «політика як війна» не могла не призвести до війни як такої, проте остання не лише оприявнює істину конфлікту — упродовж «століття воєн» вона стає самодостатнім феноменом, здатним не просто вислизати від політичних настанов щодо неї, а й підпорядковувати собі політичну дійсність: «війни ХХ ст. є ще непередбачуванішими, аніж війни минулого. Їхній перебіг повністю змінює ситуацію, що їх породила. Визначальним фактом є битва як така, а не витоки конфлікту чи мирна угода, саме битва визначає найбільш віддалені наслідки війни» [Aron, 1951: p. 22].

P.S. Війна і філософія

Війни ХХ ст. випробовують довіру філософів до здатності філософських теорій пояснити цей світ і змінити його на краще. Війна здатна обернути виплекану Просвітництвом віру у всемогутність філософії на розчарування: події Війни виглядають нелогічними, неможливими, незрозумілими з погляду філософських теорій. Таке розчарування провокує дві крайні реакції: відкинути філософію, заняття якою відтепер виглядає безглуздом, або ж, заради порятунку філософії, викрити ту філософську теорію, що виявилася неспроможною пояснити, яким би мав бути ідеальний світ або, ще гірше, — стала вільною чи невільною співучасницею Війни. Викрити з позиції іншої, справжньої філософської теорії, істинність якої забезпечує сама історія, тобто філософської теорії, створеної чи апробованої тими, хто має привілей свідка, який особисто бачив чи пережив те, чим закінчилася історія неспроможності або ж співучасті. Остання реакція робить філософію заручницею Війни, відтворюючи у філософії логіку останньої. Подібне відбувається вже на самому початку «століття воєн» — під час ПСВ, яка у *Professorenkriegsliteratur*¹³ набула вигляду не просто конфлікту європейських націй, а конфлікту європейських культур чи навіть *Kultur* та *Civilisation/Civilization*, або ж, як це називали на східному фланзі союзників, «всемирно-історических начал».

Статті та виступи російського філософа Владіміра Ерна (1882—1917) є взірцем *Professorenkriegsliteratur à la russe*, у якій логіка Війни веде до тотальної війни проти філософії та культури іншої країни чи народу. У жовтні 1914 року виступає з промовою «Від Канта до Крупа», де висловлює «найпалкіший протест проти спрощеного розуміння всесвітньої історії», згідно з яким «німецька

¹³ Термін належить Францу Розенцвайгу. Обираючи цей термін назвою своєї статті, Марк де Льоне зауважує, що його можна розуміти і як «літературу професорів [доби] війни», і як «літературу [доби] війни професорів» [Buhot de Launay, 2001: рз. 365—366].

культура — це одне, а звірства — це інше, а [...] Кант і Фіхте настільки ж винуваті в мілітаристських витівках пруського юнкерства, як і Шекспір і Толстой» [Эрн, 1991: с. 308]. Натомість він наполягає, що «по-перше, бурхливе постання германізму наперед визначене Аналітикою Канта; по-друге, що гармати Крупа наповнені глибокою філософічністю; по-третє, що внутрішня транскрипція германського духу в філософії Канта закономірно й фатально збігається із зовнішньою транскрипцією того ж германського духу в гарматах Крупа» [Эрн, 1991a: сс. 308—309]. Причиною цього, на думку Ерна, є гібрид, або «метафізична зверхність [метафизическая спесь], вперше проявлена Екгартом, [яка] пронизує найоригінальніші розділи “Критики чистого розуму”» [Эрн, 1991a: с. 317]. Відтак Ерн робить висновок: «за броньованою стіною, що раптом закрила від усього світу німецький народ, ми повинні без будь-якої малодушності відчувати великий шерег найвеличніших імен, котрі упродовж століть створювали “культуру”, абстрактне благоговіння перед якою в нас поширене досі» [Эрн, 1991: с. 316].

Варто зазначити, що під впливом критики інших російських філософів і публіцистів Ерн змушений був пом'якшити свою позицію щодо німецької культури, однак це пом'якшення тільки посилило його месіанізм: «Мені не хотілось би, щоб моя духовна боротьба проти магістралі: Екгарт, Кант, Круп була хибно витлумачена як заперечення шойно згаданих найшляхетніших ліній у проявах германського духу. Моя ворожнеча [спрямована] *не* проти *субстанції* німецького народу, а проти його поганой, потворної модальності ... Я хочу сподіватись, що перемога Росії буде не простим знищенням германської могутності, а й звільненням кращих рис німецького духу з-під гніту [згаданої] важкої, нищівної магістралі. Я вірю, що й тут має проявитися з особливим духовним сяянням місія православної Росії» [Эрн, 1991b: с. 328]. У 1991 році, коли вийшло цитоване видання, ці слова Ерна сприймалися як елемент давньої і, зрештою, досить екзотичної історії: чи можна було уявити собі тоді, що через сто років після цих слів ми знову відчуємо це «духовне сяяння», помножене на технології XXI століття?

У XX ст. філософи зустрічаються з соціальними та політичними феноменами, які не залишають можливості утриматись від посідання позиції щодо них, причому часто не лише як громадяни або ж просто люди, а й як філософи. До таких феноменів вочевидь належать не тільки тоталітаризми, а й війни XX ст., які були й залишаються не меншою спокусою для філософів як зауважив Мішель Рокар (1930—2016), описуючи з позиції кінця XX ст. конфлікт майже 500-річної давності, «... набагато комфортнішим та інтелектуально легшим є культивувати конфлікт, аніж шукати згоду. Це справедливо вже для соціальних конфліктів і, поготів, для збройних конфліктів. Інтелектуально війна завжди і всюди є легшою, аніж мир» [Rocard, 2018: р. 266]. Так само як і тоталітаризми, війни XX ст. є викликом не лише для існування цивілізації, а й для цінностей, невіддільних від філософії як самосвідомості та самокритики цієї цивілізації, тому було б досить обмеженим вбачати в

Professorenkriegsliteratur лише пропаганду¹⁴. Історія посідання позицій щодо тоталітаризму та співпраці з ним залишається актуальною і сьогодні, можливо з огляду на те, що її не можна відокремити від думки таких постатей, як Мартин Гайдегер чи Карл Шміт. Історія посідання позицій щодо воєн та участі в них філософів саме як філософів, може виявитись не менш цікавою й повчальною, якщо її сприймати, звичайно, не як спосіб «почистити» філософський пантеон, а як дослідження меж і можливостей філософії.

ДЖЕРЕЛА

- Гоббс, Т. (2000). *Левіафан*. (Пер. з англ.). Київ, Дух і Літера.
- Єрмоленко, А., В'єйорка, М. & al. (2019). Насильство як явище сучасного світу: соціальний та культурно-історичний виміри: Круглий стіл «Філософської думки». *Філософська думка*, 2, 6–69.
- Русо, Ж.-Ж. (2018а). Остання відповідь Ж.-Ж. Русо з Женев. В: Русо, Ж.-Ж. *Вибрані трактати*. (Пер. з фр. О. Йосипенко, С. Йосипенко, О. Хома). (сс. 109–134). Харків: Фоліо.
- Русо, Ж.-Ж. (2018b). Дискурсія про походження й підстави нерівності між людьми. В: Русо, Ж.-Ж. *Вибрані трактати*. (Пер. з фр. О. Йосипенко, С. Йосипенко, О. Хома). (сс. 147–255). Харків: Фоліо.
- Эрн, В.Ф. (1991а). От Канта к Крупну. В: Эрн, В.Ф. *Сочинения*. (сс. 308–318). Москва: Издательство «Правда».
- Эрн, В.Ф. (1991b). Сущность немецкого феноменализма. В: Эрн, В.Ф. *Сочинения*. (сс. 319–328). Москва: Издательство «Правда».
- Aron, R. (1951). *Les guerres en chaîne*. Paris : Gallimard.
- Baechler, J. (2014). I. La guerre comme concept. Dans : Baechler, J., éd. *Guerre et Politique* (pp. 13–26). Paris : Hermann. doi :10.3917/herm.baech.2014.01.0013
- Baechler, J. (2016). Conclusions. La guerre et l'irrationnel. Dans : Vissière, L., & Trévisi, M., éd. *Le feu et la folie : L'irrationnel et la guerre (fin du Moyen Âge — 1920)*. Presses universitaires de Rennes. doi :10.4000/books.pur.46237
- Baechler, J. (2019). *I. La centralité de la guerre. Dans : Baechler, J., éd. *Guerre et Histoire* (pp. 5–29). Paris: Hermann. doi :10.3917/herm.baech.2019.01.0005
- Buhot de Launay, M. (2001). «Professorenkriegsliteratur». *Revue de métaphysique et de morale*, 31, 365–382. doi :10.3917/rmm.013.0365
- Holeindre, J.-V. (2014). Ce que la guerre fait aux sociétés. Dans : Holeindre, J.-V., éd. *La guerre: Des origines à nos jours* (pp. 5–12). Auxerre: Éditions Sciences Humaines. doi :10.3917/sh.testo.2014.01.0005
- Rocard, M. (2018). L'édit de Nantes ou l'art de la paix de compromis [1997]. Dans : Thuderoz, C., éd. *Politique du compromis* (pp. 265–284). Bruxelles: Éditions Larcier.
- Vatter, M. (2002). La politique comme guerre : Formule pour une démocratie radicale ?. *Multitudes*, 9, 101–115. doi :10.3917/mult.009.0101

Одержано 10.08.2022

¹⁴ Межу між пропагандою та філософією, а також місця їх взаємодії, намагається окреслити у вже цитованій статті Марк де Льоне, відштовхуючись від, зрештою, риторичного запитання: «чи належить усе те, що було написано між 1914 та 1918 роками представниками Марбурзької школи Когеном, Наторпом і Касирером, а також Зимелем, Зомбартом, Вебером, Фройдом, Гусерлем, Шелером і навіть Вітгенштайном ... лише до пропаганди?» [Buhot de Launay, 2001: p. 366].

REFERENCES

- Aron, R. (1951). *Les guerres en chaîne*. Paris : Gallimard.
- Baechler, J. (2014). I. La guerre comme concept. Dans : Baechler, J., éd. *Guerre et Politique* (pp. 13—26). Paris : Hermann. doi :10.3917/herm.baech.2014.01.0013
- Baechler, J. (2016). Conclusions. La guerre et l'irrationnel. Dans : Vissière, L., & Trévisi, M., éd. *Le feu et la folie : L'irrationnel et la guerre (fin du Moyen Âge — 1920)*. Presses universitaires de Rennes. doi :10.4000/books.pur.46237
- Baechler, J. (2019). I. La centralité de la guerre. Dans : Baechler, J., éd. *Guerre et Histoire* (pp. 5—29). Paris: Hermann. doi :10.3917/herm.baech.2019.01.0005
- Buhot de Launay, M. (2001). «Professorenkriegsliteratur». *Revue de métaphysique et de morale*, 31, 365—382. doi :10.3917/rmm.013.0365
- Ern, V.F. (1991a). From Kant to Krupp. In: Ern, V.F. *Compositions*. (pp. 308—318). Moscow: Pravda Publishing House.
- Ern, V.F. (1991b). The essence of German phenomenism. In: Ern, V.F. *Compositions*. (pp. 319—328). Moscow: Pravda Publishing House.
- Hobbs, T. (2000). *Leviathan*. (Translated from English). Kyiv, Spirit and Letter.
- Holeindre, J.-V. (2014). Ce que la guerre fait aux sociétés. Dans : Holeindre, J.-V., éd. *La guerre: Des origines à nos jours* (pp. 5—12). Auxerre: Éditions Sciences Humaines. doi :10.3917/sh.testo.2014.01.0005
- Rocard, M. (2018). L'édit de Nantes ou l'art de la paix de compromis [1997]. Dans : Thuderoz, C., éd. *Politique du compromis* (pp. 265—284). Bruxelles: Éditions Larcier.
- Rousseau, J.-J. (2018a). The last answer by J.-J. Rousseau from Geneva. In: Rousseau, J.-J. *Selected treatises*. (Translated from French by O. Yosypenko, S. Yosypenko, O. Khoma). (pp. 109—134). Kharkiv: Folio.
- Rousseau, J.-J. (2018b). Discourse on the origin and basis of inequality between people. In: Rousseau, J.-J. *Selected treatises*. (Translated from French by O. Yosypenko, S. Yosypenko, O. Khoma). (pp. 147—255). Kharkiv: Folio.
- Vatter, M. (2002). La politique comme guerre : Formule pour une démocratie radicale ? *Multitudes*, 9, 101—115. doi :10.3917/mult.009.0101
- Yermolenko, A., Wiewiorka, M. & al. (2019). Violence as a phenomenon of the modern world: social and cultural-historical dimensions: Round table of «Philosophical thought». *Filosofska Dumka*, 2, 6—69.

Received 10.08.2022

Serhii YOSYPENKO, Doctor of Sciences in Philosophy,
Deputy Director and the Head of the of the History of Pilosophy in Ukraine,
H.S. Skovoroda Institute of Philosophy,
4, Triokhsviatytska St., Kyiv, 01001
serhii.yosypenko@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0001-5928-6638>

THE LONG TWENTIETH CENTURY?

The paper describes the historical and intellectual foundations on which the European political system was built after the Second World War; this system pursued the goal to prevent any war in Europe, but proved unable to prevent the russian-Ukrainian war. The paper shows that this system was built not only because of the trauma of the First and Second World Wars, but also in accordance with the liberal attitude to war, which M. Vatter called «war with “war”»; at the same time, such a clear attitude does not refer to real wars, but to an imaginary «war of all against all». Based on the analysis of the principles and results of the research project “War and Society” under the direction of J. Baechler, the author outlines the principles of liberal Realpolitik as the implemen-

tation of the mentioned attitude in the realm of wars: it consists in their rationalization both at the level of goals and at the level of means of warfare; such a rationalization finally makes war irrational and unacceptable. From the point of view of such Realpolitik, war is only an extraordinary means of politics, and the russian-Ukrainian war is only an excess of violence, while in the opinion of the author, it is an inevitable consequence of the irrational and violent russian-Ukrainian extrapolitical conflict, whose stakes is the existence self of Ukraine. The author believes that one of the reasons for the inability of the European political system to prevent the russian-Ukrainian war is the belief that with the end of the Cold War, the “century of total war” in Europe also ended, and that the economic and cultural integration of post-communist countries into the European space makes such conflicts impossible. The author refers to the description of the own logic of wars of the 20th century, proposed in R. Aron’s book «The century of total war», and suggests considering the russian-Ukrainian war as a continuation of these wars. In the perspective proposed by R. Aron, the mentioned «century of total war» can be considered as a «long 20th century», which continues to this day.

Keywords: *war, politics, modern political philosophy, extrapolitical conflict, russian-ukrainian war, “century of total war”.*